

Н. В. Чепелєва

ДИСКУРСИВНІ ЗАСОБИ САМОПРОЕКТУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто проблеми самопроекткування особистості в дискурсивному особистому та соціокультурному просторах. Показано, що здатність до самопроекткування є показником зрілої особистості, яка осмислила себе, власний життєвий досвід, вибудувала на цій основі власний життєвий та особистісний проекти і здатна розвиватися у напрямі їх реалізації. Розглянуто основні дискурсивні засоби створення людиною особистого проекту – наративи, міфи та тезауруси, які покладаються особистістю в основу свого, саморозуміння саморозвитку та самопроекткування.

Ключові слова: самопроекткування, наратив, міф, тезаурус, особистісний проект, лейтмотив, міфопроєкт.

Рассмотрены проблемы самопроектирования личности в дискурсивном личном и социальном пространствах. Показано, что способность к самопроектированию является показателем зрелой личности, которая осмыслила себя, собственный жизненный опыт, выстроила на этой основе собственный жизненный и личностный проекты и способна развиваться в направлении их реализации. Рассмотрены основные дискурсивные средства создания человеком личного проекта – нарративы, мифы и тезаурусы, который личность кладет в основу своего самопонимания, саморазвития и самопроектирования.

Ключевые слова: самопроектирование, нарратив, миф, тезаурус, личностный проект, лейтмотив, мифопроєкт.

Issues of personality self-design in the discursive personal and social spaces were examined. It is shown that the ability for self-design is an indicator of a mature personality that has comprehended itself, its life experience, and has therefore built up his/her life and personality design and is capable of developing itself towards the implementation of this design. Examined were the main discursive means of person's forming of self-design, i.e. narrations, myths, and thesauruses, which the person sets as basis for his/her self-comprehension, self-development, and self-design.

Keywords: self-design, narration, myth, thesaurus, personality project, leitmotif, myth project.

Актуальність дослідження. Проблема особистості є центральною для психологічної науки, оскільки саме особистість є основою для розуміння будь-яких психічних явищ. Не менш значущою є й проблема розвитку особистості, ключовими передумовами якого є оволодіння власною поведінкою, формування системи внутрішньої регуляції діяльності, яка забезпечує здатність людини до саморозвитку та самореалізації, що, своєю чергою, є необхідною передумовою успішної адаптації до мінливих умов ринку праці, цивілізаційних та культурних вимог суспільства. Особливо актуальною ця проблема є у сучасних соціокультурних умовах, коли все гострішою постає соціальна потреба в особистостях, що відповідають вимогам інформаційного суспільства, які, насамперед, передбачають здатність до особистісного саморозвитку, індивідуальну відповідальність за власні вчинки та долю суспільства у цілому.

Актуальність дослідження зумовлена й сучасним станом розвитку науки, пов'язаним із переходом її на постнекласичний етап розвитку. Це стосується й психології, у межах якої особистість все частіше розглядається як творець власної долі, автор власного життя, активний самодетермінований суб'єкт, здатний до саморозвитку, самотворення, самоактуалізації. Постнекласичний методологічний підхід передбачає також активне включення до розгляду та дослідження особистості соціально-історичного і культурного контексту.

Невирішеність актуальних проблем психологічної герменевтики, пов'язаних насамперед із впливом процесів розуміння та інтерпретації життєвого досвіду на самотворення, самоконституювання та самопроекткування особистості і зумовили необхідність дослідження вказаної проблематики.

Постановка проблеми: Осмислення соціокультурного й індивідуального досвіду та його втілення у дискурсивній формі є основою для вибудовування власного особистісного проекту, що, своєю чергою, є підґрунтям для формування життєвої стратегії, життєвого проекту особистості та його втілення у різних формах життєвих практик.

Дослідження із спорідненої проблематики проводяться у рамках досить нового для психологічної науки підходу, який отримав назву «постнекласичного». Сюди належать такі напрями досліджень, як соціальний конструкціонізм, наративна психологія і наративна практика, дискурсивна психологія. Більшість із цих досліджень пов'язані з так званім наративним поворотом у соціальних та гуманітарних науках. Він дозволив розширити предмет дослідження особистості з огляду на те, що когнітивні та інтерпретаційні процеси, результати яких знаходять своє відображення у дискурсі, складають ядро

особистості та її індивідуального досвіду. Дискурсивний аналіз, своєю чергою, привернув увагу до активних міжособистісних та внутрішньоособистісних процесів, за допомогою яких людина осмислює історію власного життя, творячи на цій основі власну особистість, власну долю.

У межах постнекласичного герменевтичного підходу соціокультурний світ можна розглядати як світ значень, що транслюються культурою та інтерпретуються людьми в їх повсякденному житті. При цьому поведінка людини, ситуація, в якій вона опинилася (точніше її інтерпретація), задаються насамперед мовою як важливим атрибутом культури. Саме означування реальності, тобто заміщення її певними культурно заданими схемами, дозволяє не лише обдумувати, осмислювати те, що відбувається, аналізувати й переживати ті чи інші події, але й впорядковувати їх, творячи для себе нову психічну реальність, новий досвід. Це дає підстави підсумувати, що одним із провідних шляхів розвитку особистості є занурення її у дискурсивний культурний простір. Саме тексти культури є тим семіотичним ресурсом, засобом саморозуміння, що дозволяють особистості осмислити свій життєвий досвід, надаючи їй культурні зразки, норми розуміння та інтерпретації себе і власного життя. У результаті осмислення соціокультурного досвіду, що знаходить своє відображення у текстах культури, людина вибудовує власний особистісний текст (Я-текст), який створює своєрідну культурну канву розвитку, що є базою для розуміння світу, осмислення власного призначення, власного життєвого шляху.

Своєю чергою, осмислення соціокультурного та особистого досвіду дає можливість людині брати на себе відповідальність за власне життя, стаючи не лише його автором, а й творцем самої себе. Авторство, що базується на процесах інтерпретації та реінтерпретації життєвого досвіду, передбачає створення проекту «Я» та постійне його відображення, перевизначення, добудовування у дискурсі, який, асимілюючись у смисловий простір особистості, створює неповторний життєвий проект. Авторство і є показником зрілої особистості, що осмислила себе, власний життєвий досвід та створила на цій основі свій особистісний проект і здатна розвиватися у напрямі реалізації цього проекту.

Основними дискурсивними засобами створення особистісного проекту є наративи, міфи, легенди про себе, особистісні концепції, що створюють різноманітні «версії себе потенційного», програмуючи таким чином власний особистісний розвиток. При цьому, створюючи власний особистісний та життєвий проекти, людина ставить перед собою «завдання на смисл», у процесі розв'язання якого створює власну ментальну модель світу і самої себе, вибудовує власні життєві стратегії.

Розглянемо вказані дискурсивні засоби самопроекування особистості докладніше.

Найбільш розповсюдженим із них є наратив, який найбільше відповідає оповідальній природі особистості та тим культурним канонам, з якими дитина зустрічається з перших років свого життя, слухаючи розповіді, казки, легенди, що їй оповідають дорослі.

Наратив можна визначити як замкнену завершену структуру, що включає такі характеристики, як послідовність і завершеність дій, подій, що змінюють одна одну і розміщені у хронологічному або ж іншому, підпорядкованому якійсь єдиній логіці, порядку, оцінки найбільш значущих подій, афективне ставлення до них оповідача. Він являє собою трансформацію неупорядкованих життєвих подій у певну послідовність, вибудовану, виходячи із загальної життєвої концепції оповідача, його особистісного міфу, що визначає внутрішню логіку породжуваного тексту.

Основними смислоутворювальними та конституюючими чинниками оповідального тексту (наративу) є тема; персонажі; сюжет оповіді та життєві обставини, які в ній викладаються; оцінки персонажів, в тому числі і самого себе, котрі часто подаються в стислому вигляді на початку або наприкінці оповіді; хронотоп як єдність простору і часу, що виникає в процесі взаємодії оповідача з тими подіями, про які йдеться в оповіді, причому хронотоп є апостеріорним у тому сенсі, що набуває реальності лише всередині тексту-наративу.

Вибудовуючи особистий наратив, людина конструює у власному смисловому просторі певну ієрархію життєвих сенсів, що структурують та впорядковують її індивідуальний життєвий досвід, а також створює основу для побудови життєвих сценаріїв, планів, проектів та подальших інтерпретацій власної особистості, створення проекту «Я», а також шляхів його втілення впродовж власного життєвого шляху.

Основою для цього процесу є культурні метанаративи, що засвоюються особистістю у процесі соціалізації. Відбувається мовби «вращення» особистості у наративні структури, оскільки вони є вираженням перетину індивідуальних та соціальних полюсів людського життя, дозволяючи на основі осмислення соціокультурного досвіду та співвіднесення його з досвідом особистим вибудовувати особисту біографію, власну долю. Таким чином, можна вважати, що наративні шаблони структурування життєвого досвіду стають життєвими шаблонами, згідно з якими структуруються не лише оповіді, а й вчинки людей.

Отже, наратив можна розглядати як засіб набуття людиною власної ідентичності. У ньому оповідач об'єктивує власну суб'єктивність. При цьому наратив не лише є засобом самоідентифікації, а й способом досягнення певних соціальних цілей, тому на практиці він має обмежену кількість елементарних функціональних форм, які відрізняються орієнтацією у часі та загальною оцінкою подій. Виходячи з цього, К. Джерджен виділяє такі види наративу: «наратив стабільності», який пов'язує події, образи

або поняття таким чином, що індивід не стає у своїх очах «гіршим» або «кращим», а залишається таким самим – його самооцінка або самоідентифікація не змінюються; «нарратив прогресу», що характеризується оцінкою подій або ролі оповідача як бажаних та схвальною, та «нарратив регресу», який свідчить про негативні зміни у розвитку оповідача [11].

Як зазначають Й. Брокмейер і Р. Харре, нарратив – це не онтологічна сутність, а позначення набору інструкцій та норм, які дозволяють інтегрувати той або інший індивідуальний випадок у певний узагальнений та культурно встановлений канон, тобто вони діють як надзвичайно мінливі форми посередництва між особистістю та узагальненими канонами культури, будучи одночасно моделями світу і моделями власного «Я» [1].

Головною одиницею нарративу є тема або тематична структура, в якій відбивається основна тенденція оповіді. Тема присутня у тексті будь-якого жанру, її особливість в оповідальному тексті полягає у тому, що саме нарратив, як особистісна структура, спричиняє ту чи іншу інтерпретацію події, яка й втілюється у тексті-оповіді. Причому загальний смисл життєвої історії складається, як правило, в процесі взаємодії декількох окремих тем, які у розповіді почасти переплітаються між собою. Саме так створюється нарративний простір, який за допомогою процедур інтерпретації трансформується у смисловий простір особистості, який, своєю чергою, є підґрунтям для побудови власних життєвих та особистісних проєктів..

При цьому, як зазначає В. Шмідт, оповідь – це відбір окремих елементів (ситуацій, осіб, дій) та певних їхніх властивостей. Саме таким чином створюється історія. Проводячи свій відбір, людина мовби прокладає через нарративний матеріал смислову лінію, яка виділяє один елемент та відкидає інші. Прокладаючи таку смислову лінію, особистість керується критерієм їх релевантності, тобто значущості для тієї конкретної історії, яку вона збирається оповісти [9]. У процесі створення цілісної історії власного життя такі смислові лінії, теми переплітаються, взаємодіють, а іноді й конкурують між собою, створюючи загальну смислову тему, яка й складає життєву канву, лінію життя особистості і є відображенням як її ментальної моделі, так і загалом її ідентичності. Такою загальною смисловою темою, яка великою мірою характеризує особистість, визначає її життєвий досвід та впливає на побудову власних життєвих проєктів, на нашу думку, є лейтмотив.

Саме лейтмотив поєднує нарративи, часто розірвані та розрізнені, в одну життєву історію. Його можна розглядати як загальну концепцію життя, що хоч і змінюється з часом, але постійно повертає особистість до ключової для неї «мелодії», життєвої теми. Лейтмотив здебільшого задається культурою, вихованням, освітою, читанням, усіма тими зовнішніми впливами, які трансформуються в особистісну смислову систему, вибудовуючи лінію життєвої історії людини.

Застосування поняття лейтмотиву в нарративній психології видається нам продуктивним ще й тому, що ми нікуди не дінемося від характерної для сучасної культури тенденції відмови від побудови єдиної та системної концептуальної моделі світу. У подібній ситуації, зазначає О.Р. Кирдянова, вбачається необхідним виявлення таких елементів усіх можливих дискурсів, які б встановлювали певну спільність таких дискурсів у полі культури та одночасно дозволяли б варіювати інтерпретації. Однією з таких категорій і є лейтмотив [3].

Причому поняття лейтмотиву, на нашу думку, можливо використовувати й для характеристики сучасної соціокультурної ситуації, і для характеристики особистості. Це поняття запозичене з музики, зокрема у Р. Вагнера, однак, ми вважаємо, що продуктивним є його використання у нарративних дослідженнях, оскільки лейтмотив тісніше, ніж інші елементи художньої форми, пов'язаний з авторськими почуттями, думками тощо.

Найбільш продуктивним, на наш погляд, є мотивний аналіз, запропонований Борисом Гаспаровим наприкінці 70-х років минулого століття [2]. Він став своєрідною перехідною ланкою від структуралізму до постструктуралізму. Однією з особливостей постструктуралістського аналізу порівняльно із структуралістським є менша жорсткість схем аналізу. В Руднев, характеризує відмінність мотивного аналізу від структурного, зазначає, що мотивний аналіз стверджує, що ніяких рівнів взагалі немає, мотиви наскрізь пронизують текст, і структура тексту нагадує зовсім не кристалічні ґрати, а, швидше, заплутаний клубок ниток [7].

Але цей клубок все ж можливо розплутати, оскільки йому притаманні такі характеристики, як повторюваність, зв'язок із глибинними структурами людської свідомості, здатність до згоргання та розгортання, а також опора на ключові архетипічні, міфологічні та інші метакультурні сюжети.

Лейтмотив може розпадатися на декілька тем, відображаючи смислові настановлення особистості у той чи інший період життя, однак саме він є основою для вибудовування загальної історії життя особистості. При цьому, як зазначає О.Р. Кирдянова, окремі елементи лейтмотиву є менш завершеними і самостійними у втіленні образності, і індивідуальне обличчя лейтмотиву, його художнє значення виявляється тільки у процесі руху лейтмотиву в конкретному творі або групі творів [3]. Тут можна провести аналогію з рухом лейтмотиву в нарративному смисловому просторі особистості.

Лейтмотив є основою для створення життєвого сюжету, який пов'язує основні смислові теми, що відображають події життя особистості в упорядковану послідовність. Ю.М. Лотман розглядає сюжет як могутній засіб осмислення життя, а отже й розвитку та самоконституювання особистості. Своєю чергою, автобіографічний наратив являє собою сюжетно-оповідальне зображення життєвого досвіду, індивідуальної історії окремої особистості. При цьому, як зазначають Й. Брокмейер та Р. Харре, будь-яка історія життя зазвичай охоплює декілька життєвих історій, які, до того ж, змінюють сам хід життя. За допомогою оповідання цих історій ми конструємо себе як частину нашого світу [1].

Лейтмотив, як культурний так й особистісний, може виконувати декілька функцій. По-перше, це функція смислоутворення та «смислопідтримки», що забезпечує неперервність смислової життєвої лінії людини. Крім того, лейтмотив виконує конструктивну функцію, збираючи розрізнені життєві теми в єдину життєву історію. Ще однією функцією лейтмотиву є виражальна, яка забезпечує самопрезентацію особистості в тих чи інших життєвих ситуаціях. І, нарешті, найголовніше – саме наявність особистісного лейтмотиву забезпечує збереження ідентичності особистості, об'єднуючи усю життєву історію у власну неповторну «мелодію», котра, хоч іноді й відхиляється від основної теми, але все ж дозволяє особистості сприймати життєву історію як особисту, запобігаючи відчуттю, що вона проживає не своє життя, тобто забезпечує авторство життя, відчуття, що людина втілює саме власний сюжет, тобто власний життєвий та особистісний проєкти.

Іншими словами, із явищ та подій, що наповнюють життєву реальність, людина відбирає найбільш значущі у розкритті та визначенні власної ідентичності, створює на цій основі життєву історію, далі, згідно з внутрішньою ієрархією системи ідентичностей, виділяє провідні самоотождоження і перебудовує свою історію з метою максимально їх виразити. Кінцевим результатом цього процесу є створений особистістю наративний текст, що є відображенням ментальної моделі реальності, притаманній тій чи іншій особистості.

Таким чином, вибудовуючи особистий наратив, людина конструює у власному смисловому просторі певну ієрархію життєвих смислів, що структурують та впорядковують її індивідуальний життєвий досвід, а також вибудовує смислову основу для побудови життєвих та особистісних проєктів на основі інтерпретації власної особистості, власного життя, а також навколишньої соціокультурної реальності.

Ще одним засобом дискурсивного самопроєктування особистості, як вже зазначалося, є міф. Спробуємо виділити основні характеристики міфу, спираючись на праці В.П. Руднева [6], Ю.М. Лотмана [5], Е.Н. Улибіної [8] та А.М. Лобка [4].

Міф передусім є утворення досеміотичне, він принципово не може бути вираженим у мові, а є перекладом безпосередніх уявлень та практичних знань про зовнішню реальність, що мають дискретну природу, в континуальну систему дознакового образного відображення. Інакше кажучи, міф не можна переказати, не змінивши суттєво його смисл. У первісному вигляді міф не стільки оповідався, скільки розігрувався у формі складної ритуальної дії.

Міф сприймається людьми не як окреме від них знання, що має відносний характер, а як абсолютна реальність. Тобто міф – це не історія, котру оповідають, а реальність, у якій живуть. Іншими словами, міф – це абсолютне знання, істина не тому, що є переконливий доказ, а тому, що так воно й є. Цим міф відрізняється від оповідання. Як зазначає В.П. Руднев, для міфологічної свідомості не може бути протиставлення правди й неправди, а для того, щоб говорити про оповідь, це протиставлення є обов'язковим. Крім того, міфологічна свідомість не знає основних опозицій постміфологічної культури, передусім між реальністю та вигадкою.

У міфологічній свідомості інші час та простір, час, зокрема, циклічний. Міф не розрізняє ні суб'єкта, ні об'єкта, ні предиката, він взагалі не знає слів і синтаксису, що дозволяє говорити про нероздільність у ньому означуваного та означального. Іншими словами, міф не інтерпретується, а розуміється, схоплюється цілісно, не раціонально, а емоційно [6].

Таким чином, основними рисами міфу є несеміотичний характер, неструктурована цілісність, циклічний час розгортання, гра на стику між ілюзією та реальністю, опора на віру, а не на докази, принципове невираження вербальними засобами. Як зазначає А.М. Лобок, міф забезпечує людину особистісно значущою картиною світу, особливістю якої є її принципова одиничність. Міфічний світ не лише позбавлений внутрішніх суперечностей, а й робить неможливим віднайти зовнішні суперечності з іншими міфічними світами [4].

Виходячи з викладеного вище, спробуємо дати характеристику особистісного міфу як утворення, що згортає особистий досвід, суттєво впливаючи на життєдіяльність особистості, її осмислення як себе, так і навколишнього, а також на побудову власного особистісного проєкту.

Особистісний міф – це досеміотичне невербальне утворення, що не може бути виражене в мові, а є перекладом безпосередніх вражень, переживань і практичних знань про зовнішню реальність у континуальну систему дознакового відображення. Міф може бути об'єктивованим тільки у формі ритуалу або у формі значень, що не мають референції («ковзаюче означувальне»), переклад його у вербальну

форму перетворює міф на наратив. Напруга між наративом і особистісним міфом створює простір, у якому й здійснюється розповідь. Саме розповідь перетворює міф на історію. Як і наратив та когнітивні особистісні утворення (теорії, концепти тощо), міф є смисловим утворенням, але ці смисли невідрефлексовані, неструктуровані, вони формуються без участі процесів розуміння та інтерпретації – смисл мовби «проковтується», у результаті чого формується те, що умовно можна назвати «склеєним смислом». Характерним для особистісного міфу є його надцінність, що робить неможливим пошук та сприймання децентрованих смислів, тобто міф є утворенням недіалогічним.

В індивідуальній міфології створюється те, що можна назвати міфопроєктом, тобто бажаний проєкт, у який людина схильна повірити, створюючи символічну версію власного життя та власної особистості, домислюючи себе до бажаного соціального зразка. Часто таке міфологічне проєктування набуває ігрової форми, тобто майбутнє символічно програється у внутрішньому просторі особистості, однак майже ніколи не втілюється у реальний життєвий проєкт.

І, нарешті, останнім дискурсивним засобом особистісного проєктування є тезаурус. Останній, на думку М. Епштейна, становить мовби «зріз» нашої свідомості та бачення життя як цілого, куди включаються такі лексичні одиниці, як особисті імена, географічні імена, поняття, соціальні та професійні інституції, календарні та історичні події тощо. Спільним між наративом та тезаурусом є те, що вони характеризують життя як лінгво-культурну конструкцію, як спосіб нашого опису життя у рамках певної мови. Однак, якщо наратив описує історію життя або його майбутній проєкт, то тезаурус – його картину [10].

Інакше кажучи, тезаурус на осмислення життя і побудова на його основі особистих проєктів передбачає створення концептуальної моделі себе та власного життя, яка покладається особистістю в основу свого світогляду, самоопису та самопроєктування.

Таким чином, у процесі створення особистісного проєкту людина або «програє» себе, створюючи міфи та легенди про себе, або розповідає про себе, створюючи власну історію, або концептуалізує себе, створюючи особистісний гіпертекст, який базується на тезаурусному осмисленні життя.

Висновок: Розвиток особистості у межах постнекласичного герменевтичного підходу передбачає формування здатності до самоосмислення та осмислення світу через засвоєння основних культурних дискурсів, розуміння та інтерпретацію життєвого досвіду, а також вміння переосмислювати, трансформувати власний життєвий досвід залежно від мінливих зовнішніх обставин, а також життєвих планів, завдань та перспектив особистості. Велику роль у цьому процесі відіграють дискурсивні практики, які дають можливість людині вибудовувати власну психічну реальність, власний життєвий проєкт залежно від соціокультурного та особистісного контексту.

Основними дискурсивними засобами побудови особистісних та життєвих проєктів людини є пропонувані культурою моделі, найрозповсюдженішими серед яких є наративи, міфи та тезауруси.

Література:

1. Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – №3. – С. 29-42.
2. Гаспаров Б.М. Литературные лейтмотивы: Очерки по русской литературе XX века / Б.М. Гаспаров – М.: Наука, 1994. – 304 с.
3. Кирдянова Е.Р. Категория лейтмотива в историческом освещении (интерпретация категории лейтмотива в научном дискурсе / Е.Р. Кирдянова // Вестник Нижегородского государственного университета им. Н. Лобачевского. – № 1 (2), 2003. – С. 171-183. – (Серия «История»).
4. Лобок А.М. Антропология мифа / А.М. Лобок – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. – 688 с.
5. Лотман Ю.М. Структура художественного текста / Ю.М. Лотман – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
6. Руднев В.П. Прочь от реальности: Исследования по философии текста II / В.П. Руднев – М.: Аграф, 2000. – 432 с.
7. Руднев В.П. Энциклопедический словарь культуры XX века / В.П. Руднев – М.: «Аграф».2001. – С. 256-258.
8. Улыбина Е.В. Психология обыденного сознания / Е.В. Улыбина – М.: Смысл, 2001. – 263 с.
9. Шмидт В. Нарратология / В. Шмидт – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 389 с.
10. Эпштейн М. Жизнь как тезаурус / М. Н. Эпштейн [Электронный ресурс]// Гостинная. Литературно-филологический журнал. – 2008. – Вып.11.– Режим доступа : http://www.ulita.net/gost_v11_b3.htm
11. Gergen, K.J. Technology and the self: from the essential to the sublime. // Constructing the Self in a Mediated World. Ed. by D. Grodin and T. R. Lindlof. – London, Sage, 1996, pp. 127-140.